
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
І ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

УДК 341.23

В. Ф. АНТИПЕНКО

**НАУКОВА ШКОЛА: ВЗАЄМОВПЛИВ КОНЦЕПЦІЙ
МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ І КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВИ**

Мета статті – підтвердити фундаментальний характер наукової ідеї: «Міжнародно-кримінологічна основа нормотворчості в міжнародному праві», що лежить в основі наукової школи, яка формується на кафедрі міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

В той же час стаття містить спробу посилити обґрунтування інституту кримінальної відповідальності держави в сучасних умовах, акцентуючи при цьому увагу на пріоритеті інструментарію міжнародної кримінології для вирішення проблем ефективності міжнародного права.

Ключові слова: держава, кримінальна репресія, кримінальна відповідальність держави, міжнародна кримінологія.

Antipenko V.F. Научная школа: взаимовлияние концепций международной криминологии и криминальной ответственности государства

Цель статьи – подтвердить фундаментальный характер научной идеи: «Международно-криминологическая основа нормотворчества в международном праве», лежащей в основе формирующейся на кафедре международного права ИМО НАУ научной школы.

Одновременно предпринята попытка закрепить обоснование института уголовной ответственности государства в современных условиях, показав при этом приоритет инструментария международной криминологии для решения проблем эффективности международного права.

Ключевые слова: государство, криминальная репрессия, уголовная ответственность государства, международная криминология.

Antipenko Volodymyr. The scientific school: interdependence concepts of international criminology and criminal liability of state

The aim of article is to prove the fundamental character of the scientific idea “International and criminal basis of rulemaking in the international law”, which is laying in the foundation of scientific school, forming in the Department of international law of Institute of international relations of the National aviation university.

© АНТИПЕНКО Володимир Федорович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Національного авіаційного університету

At the same time the article contains attempt to reinforce the institute of criminal liability of state in modern conditions; the main attention is given to the priority of international criminology tools for resolving problems the effectiveness of international law.

Key words: *state, criminal repression, criminal liability of state, international criminology.*

У вітчизняній науці міжнародного права поновлено дискусію навколо проблеми кримінальної відповідальності держави. Взагалі ця проблема не залишала байдужими багатьох юристів-міжнародників і спеціалістів з кримінального права протягом століття, особливо після видання у 1925 році концептуальної роботи відомого румунського юриста Веспасіана Пелли «Коллективна злочинність держав та кримінальне право майбутнього». У ній вчений ще тоді стверджував, що кримінальна відповідальність держави насправді існує у міжнародному праві. Він був упевнений, що повне визнання цього виду відповідальності мало б велике значення для підвищення ефективності міжнародного права.

Втім думки фахівців розділились і протягом ХХ сторіччя велась досить жвава полеміка між прибічниками концепції кримінальної відповідальності держави (В. Пелла, Донеде Вабр, Бустаманте, Дюма та ін.) та її противниками (Д. Анцилотті, Р. Бадеван, П. Дрост, Г.І. Тункін, А.Н. Трайнін та ін.), яка не вщухає дотепер.

У вітчизняній науці цю проблему досліджували В.А. Василенко, В.Ф. Антипенко, Н.А. Манійчук, Н.А. Зелінська та інші.

Новим імпульсом посилення уваги до проблеми в сучасних умовах повинна послужити кандидатська дисертація Важної К.А. «Концепція кримінальної відповідальності держави»¹, яку вона підготувала на кафедрі міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету і у 2013 році успішно захистила.

Знаковими обставинами, що супроводжували вказану подію, які, власне кажучи, і зумовили вихід даної статті, є, по-перше, те, що дослідження К.А. Важної виконане у рамках наукової школи, що формується на кафедрі. Оригінальність наукової ідеї цієї школи пов'язується з впровадженням нового напрямку кримінологічної науки – міжнародної кримінології та обґрунтуванням міжнародно-кримінологічного змісту нормотворчості у міжнародному праві, що регулює боротьбу з міжнародними злочинами. Дисертаційне дослідження суттєво зміцнює аргументаційну базу наукової школи, підтверджуючи значущість міжнародної кримінології і вказуючи на нові можливості підвищення ефективності міжнародного права у сфері боротьби з тероризмом, що витікають із цього.

По-друге, цінність роботи К.А. Важної* визначається тим, що проблему кримінальної відповідальності держави вона «реанімує» у сучасних умовах зростання міжнародної насильницької конфліктності, що головним чином продукується державами, коли у доктрині цілком обґрунтовано ставиться питання щодо криміногенності глобалізації. Міжнародно-кримінологічний підхід тут і полягає у тому, щоб визначити дійсні рушійні механізми цієї конфліктності і, отже, уникнути помилок у визначенні предмета правового регулювання у міжнародно-правовій нормотворчості антиконфліктної спрямованості.

---

* *Важна К.А.* Концепція кримінальної відповідальності держави: дис. ... канд. юрид. наук / Важна К. А. – К., 2012. – 243 с.

Оснащений міжнародно-кримінологічним баченням міжнародних взаємодій, інститут кримінальної відповідальності держави сам по собі є ефективним інструментом дієвості міжнародного права, як у цілому найгостріший різновид відповідальності держави за міжнародним правом, оскільки зазначений інститут покликаний функціонувати у сфері серйозних порушень міжнародного права (міжнародних злочинів). Поряд з цим актуальність постановки проблеми кримінальної відповідальності держави багато в чому пояснюється тим, що за своєю сутністю цей інститут покликаний створювати сприятливі умови для забезпечення адресності відповідальності за міжнародним правом.

Саме кримінально-правова процедура у міжнародному праві дозволяє уникнути для народів необґрунтованого обов'язку потерпати і фактичного потерпання певних обмежень та страждань¹.

Кращим аргументом тут може послужити висновок великого гуманіста Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що конфлікти і війни виникають між правителями та державними машинами, які вони контролюють: «Отже, війна – це відношення аж ніяк не людини до людини, але Держави до Держави, коли приватні особи стають ворогами лише випадково і зовсім не як люди і навіть не як громадяни, але як солдати; не як члени вітчизни, а лише як її захисники. Нарешті, ворогами будь – якої Держави можуть бути лише інші Держави, а не люди, якщо взяти до уваги, що між речами різної природи не можна встановити ніякого справжнього відношення»².

Говорячи про кримінальну відповідальність держави взагалі, слід взяти до уваги, що в умовах глобалізації функції держави змінюються. В ідеалі держава створюється як політична організація влади народу, однак, з «держателя» нації, гаранта її цілісності та безпеки (щонайменше, так держава позиціонувалась) вона на наш час перетворюється на своєрідного менеджера в міжнародному просторі, лобіста інтересів крупного капіталу, що наділяється функціями забезпечення доступу до ресурсів, технологій, вигідного розміщення інвестицій і т.п.

Отже, здатність і властивості, що продукують міжнародні злочини, державі надає, як правило, не народ, а правлячі класи (групи). Звідси стурбованість з приводу можливості безпідставного засудження народів у рамках реалізації кримінальної відповідальності держави, як основний аргумент противників цього інституту міжнародної відповідальності в доктрині, виглядає непереконливо.

На наш погляд, воля народу за своїм гуманним смислом злочинною бути не може. В протилежному випадку, така воля як злочинна в результаті демократичних процедур повинна бути закладена в Конституцію держави у вигляді припущення та/або можливостей і націленості на вчинення міжнародних злочинів.

Кримінальність держави, її поведінку слід в більшості випадків пов'язувати з ситуацією, коли механізм держави починає діяти поза суспільством, всупереч сподіванням і сутності суспільства, аж до ворожості суспільству. При цьому, втілюючи свою злочинну волю, впливові індивіди або правлячі групи таких індивідів експлуатують можливості держави. Використовуючи в злочинних цілях державні механізми, вони здатні надати волі й інтересам народу злочинний характер. Отже, мова може йти лише про видимість злочинної поведінки народу.

Оскільки держава діє в міжнародному просторі, подібні трансформації в ній підлягають покаранню і усуненню задля уникнення повторення надалі як такі, що утворюють загрозу міжнародній безпеці. Таким чином, йдеться про функції кримінального покарання та усунення ситуативного криміногенного сполучення

тих механізмів (у їх конкретному форматі), органів та фізичних осіб, взаємовплив яких робить поведінку держави злочинною за міжнародним правом. А це, з усією очевидністю, є однією з основних характеристик інституту кримінальної відповідальності.

Міжнародно-кримінологічний підхід, що лежить в основі інституту кримінальної відповідальності держави, і багато в чому визначає його ефективність, створює можливості визначення криміногенності тих осіб і груп осіб, у чиїх інтересах здійснюється злочинна трансформація держави, що прикривається інтересами і волею народу, точніше кажучи, її видимістю.

При цьому необхідно застерегти від помилкового сприйняття вищевказаної міжнародно-правової конструкції як, традиційної, пропонованої в межах чинного інституту відповідальності держави за міжнародним правом і міжнародно-правової кримінальної відповідальності фізичних осіб.

Мова йде навіть не про пропозицію, а про реалізацію об'єктивних умов кримінального покарання щодо держави шляхом адресного застосування кримінальної репресії по відношенню до державних органів, інститутів, установ, юридичних і фізичних осіб, що утворюють злочинний за міжнародним правом (і, як правило, антиконституційний за національним правом) тип поведінки і дій держави.

Зрозуміло, що рушійною силою утворюваного злочинного за міжнародним правом сполучення державних органів та інститутів, є мотивація індивідів (груп індивідів), що визначається їх інтересами. Втім, втілюючи свої інтереси, вони надають комплекс кримінальності державному механізму, тобто державі.

Повертаючись до чинного у міжнародному праві режиму подвійної відповідальності, доречним з цієї точки зору є задатися наступним питанням. Якщо саме інтереси і діяння фізичних осіб (що підлягають покаранню в кримінальному за міжнародним правом порядку) втілюють кримінальну сутність події протиправності, присвоєні також і державі, то чому відповідальність за її настання повинна трансформуватися в некримінальні форми? І чому міжнародне право, що регулює міждержавні відносини утакій важливій (безпековій) сфері реалізації відповідальності, яка визначає ефективність цього самого міжнародного права, має пріоритет суворості форми відповідальності перекладати на індивідів? Адже сам факт кримінальної за міжнародним правом відповідальності фізичних осіб є визнанням злочинності діяння, яке стало можливим завдяки сформованому в самостійну злочинну систему державному механізму.

Ще Гуго Гроцій вказував на взаємозв'язок відповідальності держави та індивіда: «Суспільство, як будь-яка інша держава, відповідає за вчинки окремих громадян, коли відсутнє власне діяння чи упущення»³.

Цейсамий зв'язок у вигляді похідної відповідальності обгрунтовував Л.Оппенгейм, показуючи, що «будучи правом тільки між державами, міжнародне право має зробити кожна державу у відомому сенсі відповідальною за певні, що завдають шкоди міжнародні дії, вчинені її громадянами або іноземцями»⁴.

Потужний гносеологічний інструментарій міжнародної кримінології, завдяки залученню до процесу пізнання міжнародних злочинів таких фундаментальних суміжних з правом наук, як геополітика, геоекономіка, міжнародна соціологія, конфліктологія, культурологія та ін., створює в сучасних умовах можливості для визначення реальної сутності механізмів міжнародних злочинів, їх генезису, умов та причин. Це обумовлює особливу якість кримінальної відповідальності держа-

ви, наповнює новим змістом поняття вини, збитку та інші категорії, що визначають її специфіку в міжнародних правовідносинах. Враховуючи можливості міжнародної кримінології, в механізмі кримінальної відповідальності держави за міжнародним правом значна роль повинна відводитися самій процедурі кримінального розслідування, що за таких умов робить цю процедуру прицільною та результативною. Зворотний зв'язок тут полягає у насиченні міжнародної кримінології фактичним матеріалом, стереотипами міжнародних правопорушень, найбільш небезпечними для міжнародного миру та правопорядку.

Поряд з каральною та виховною дією одна з головних функцій кримінальної відповідальності полягає в запобіганні злочинності, усуненні умов і (державних) механізмів злочинів. У поширеній нині у міжнародному праві концепції об'єктивної відповідальності ця функція практично відсутня. У доктрині, як і в практиці, склалася тенденція до визнання об'єктивної відповідальності за міжнародні правопорушення, тобто відповідальності за порушення зобов'язань незалежно від вини, коли сам факт порушення зобов'язання породжує відповідальність. Об'єктивна відповідальність знайшла закріплення у статтях про відповідальність держав, починаючи з самого принципу відповідальності.

Однак, якщо стосовно міжнародних деліктів така конструкція прийнятна, то відносно міжнародних злочинів її безпорадність є очевидною. Щоб у цьому переконатись, достатньо ознайомитись зі статистикою, що характеризує неухильне зростання збройної терористичної конфліктності, наркобізнесу, контрабанди зброї, різних сфер так званої параекономіки і т.п. Міжнародна кримінологія створює реальні можливості визначення у цих та інших злочинних процесах, що руйнують міжнародний мир, ролі та інтересів держави. Незважаючи на те, що міжнародне суспільство формально не є ієрархізованим і не організованим у владному відношенні на кшталт держави, воно представляє єдину соціальну мегацілісність, що потребує безпечного розвитку, умови якого значною мірою визначаються відповідною поведінкою держав.

Адже не випадково в історії міжнародного права мають місце факти, коли за найбільш істотними загрозами світовій спільноті вина як елемент правопорушення за участю держави передбачається міжнародними договорами. У Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 року говориться: «У цій Конвенції геноцид означає будь-яке з наступних діянь, що вчинене з наміром ...» (ст. 2). У якості іншого прикладу можна навести статтю 54 Положення про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року, згідно якої підлягає переслідуванню «всьяке навмисне захоплення, знищення або пошкодження» культурних та історичних цінностей. У арбітражній практиці також мали місце випадки посилань на вину. У відомому рішенні Женевського арбітражу у справі фрегата «Алабама» в якості підстави відповідальності було визнано відсутність належної турботи. У окремій думці у справі про інцидент в протоці Корфу суддя Міжнародного Суду ООН С.Б. Крилов, стверджує, що для визнання держави відповідальною необхідно встановити не тільки факт об'єктивного порушення норм міжнародного права, але й «злу волю» держави або, принаймні, винне упущення⁵.

Авторитетною є позиція відомого у світі українського юриста- міжнародника В.А. Василенка, який, дослідивши дану проблему, дійшов висновку: «Таким чином вина держави являє собою не фікцію і умовність, а є реальністю та умовою для кваліфікації її поведінки як міжнародного правопорушення»⁶.

Вина визнавалась елементом міжнародного правопорушення й іншими науковцями, які займалися аналізом проблеми відповідальності: Г.І. Тункіним, Д.Б. Левінім, П. Курісом, Ю.М. Колосовим, В.А. Мазовим, Ю.В. Петровським.

Цю позицію поділяли й західні вчені А. Фердросс, Г. Дам, Л. Оппенгейм та ін. Останній, зокрема, вважав, що дія держави не є міжнародним правопорушенням, «якщо вона вчинена не навмисно, не злісно і без злочинного недбальства».

Втім, слід визнати, що в доктрині думки з приводу обов'язковості кваліфікації вини держави розділились і, як уже було сказано, домінує точка зору прихильників концепції об'єктивної відповідальності⁷.

Проте, в умовах ескалації міжнародної конфліктності та міжнародної злочинності можливості міжнародної кримінології передбачають наповнення концепції кримінальної відповідальності держави і сполучених з нею кваліфікаційних категорій (вини, мотивації, наміру, збитку та ін.) реальним міжнародним змістом⁸.

У сучасних умовах сутність владних відносин суттєвих змін не зазнала, тому визначення вини держави, механізми формування її «злої волі» передбачає конкретизацію відповідальності, якої можна досягти в порядку кримінального за міжнародним правом впровадження при активному використанні міжнародно-кримінологічних засобів і можливостей.

Ідею кримінальної відповідальності держави не слід примітивізувати, проводячи паралелі з кримінальним покаранням індивіда. Кримінальна відповідальність і покарання – поняття не тотожні навіть у внутрішньому праві, а в міжнародному праві – тим паче⁹. Кримінальна за міжнародним правом відповідальність як міжнародне засудження, вияв ганьби щодо винної у вчиненні міжнародного злочину держави і як вид міжнародного примусу ширше за покарання, яке є однією із форм вияву кримінальної відповідальності. Поза сумнівом, кримінальне покарання пов'язується насамперед із фізичною особою. Звідси призначення кримінальної відповідальності держави насамперед полягає в тому, щоб визначити фізичних осіб, які вчинили та/або в інтересах яких вчинено діяння, інкриміноване міжнародним співтовариством певній державі і кваліфіковане міжнародним співтовариством як таке, що загрожує міжнародному миру і безпеці. Це передбачає насиченість інституту кримінальної відповідальності держави міжнародним кримінально-процесуальним змістом, однак зовсім не означає повернення на «вихідну позицію» до кримінальної відповідальності за міжнародним правом лише індивіда.

Сутнісною характеристикою кримінальної відповідальності держави є порочний симбіоз, коли фізичні особи, в інтересах яких відбувається злочинна поведінка держави, поза відповідними кримінально деформованими державними механізмами та органами реалізувати свої злочинні цілі не змогли б. Кримінальна відповідальність держави передбачає усунення її вразливості до подібного роду кримінальних трансформацій у всьому комплексі елементів, що створюють об'єкт держави.

Іншими словами, мова йде про те, що саме інститут кримінальної відповідальності держави є найбільш ефективним в перешкоджанні виникненню феномену «злої волі» держави.

Роль волі держави як категорії, що є первинно міжнародно-правовою, заперечувати важко, оскільки міжнародне право як унікальна правова система формується в результаті узгодження воль держав¹⁰.

Але аргументуючи можливість вини держави наявністю у неї волі, було б несправедливим обійти увагою й досить вагомими доводи тих науковців, які в криміна-

льному процесі апелюють до волі індивідуальної. Так, ще Р. Філлмор щодо кримінального покарання держави писав: «Кримінальне право має справу з фізичними особами – істотами, що мислять, мають почуття, волю. Юридична особа, суворо кажучи, не має цих атрибутів, хоча через представництво і систему управління воля певних індивідів розглядається як воля корпорацій, але лише для певних цілей. Для того, щоб була підстава для застосування кримінального закону, необхідна індивідуальна воля. Воля, що виражається через представництво, не надає підстав для застосування кримінального закону»¹¹.

Однак уважна оцінка цих аргументів, щонайменше, усуває їх категоричність.

По-перше, поважний автор не заперечує саму можливість трансформації волі індивідів у волю держави. По-друге, злочинна («зла») воля індивідів втілюється в волю держави, як правило, не через легітимні механізми демократичного представництва, а у випадках, коли ці механізми зазнають певного (кримінального) переродження і отримують здатність втілювати волю індивідів, що передбачає злочинну поведінку держави.

Отже, інститут кримінальної відповідальності держави покликаний усунути саму цю схильність державних механізмів трансформуватися і реалізовувати «злу» волю індивідів. Йдеться насамперед про ліквідацію (як форму кримінального покарання) тих елементів та органів держави, а, можливо, і всієї державної машини в цілому, які зазнали кримінальної деформації і виявили здатність втілювати злочинні інтереси і наміри впливових індивідів.

Послідовник Р. Філлмора П. Дрост, виходячи з концепції, що розглядає державу як фікцію, також відкидає можливість кримінальної відповідальності держави за міжнародним правом. Можливість покарання держави, на думку П. Дроста, юридично і практично виключається. Уряди ж можуть і повинні бути покарані, якщо міжнародний правопорядок буде передбачати здійснення кримінальної юстиції¹².

Але, допускаючи реальність кримінальної відповідальності уряду певної держави в умовах «фікції» цієї держави, слід розуміти, що поза певним чином трансформованих (під злочинні цілі) державних механізмів діяння уряду, які б слугували підставою для його кримінальної відповідальності за міжнародним правом, навряд чи були б можливі.

Отже, питання кримінальної відповідальності держави і з цієї точки зору багато в чому носить міжнародно-кримінологічний зміст, пов'язаний зі встановленням власне злочинного механізму, рушійних інтересів фізичних осіб, що впливають на злочинну поведінку держави і т.п.

За цих умов по іншому слід підходити і до визначеного ще Г. Гроцієм обов'язку держави карати за злочин. Ф.Ф. Мартенс, слідуючи Г. Гроцію, вказував, що відповідальність держави (за міжнародним правом – прим. В.А.) виникає лише в разі відмови покарати винного¹³.

Однак, якщо сама держава, її органи та механізми визначені як злочинні, покласти на неї таку функцію є неприйнятним. Кримінальна відповідальність індивідів повинна в таких випадках наставати за міжнародним правом у рамках кримінальної відповідальності держави.

Заперечення щодо концепції кримінальної відповідальності держави значною мірою будуються на теорії єдності шляхів розвитку права.

Так Д. Анцилотті вважав, що теорія, за якою покарання відрізняється від відшкодування збитків, формується тоді, коли держава виявилася здатною узяти

на себе функції захисту об'єктивного права, «отже на стадії розвитку, якої міжнародне право ще не досягло і, можливо, ніколи не досягне»¹⁴.

Дещо оптимістичніше щодо перспектив запровадження кримінальної відповідальності держави був налаштований інший прихильник теорії єдності розвитку права, професор Р. Бадеван. У 30-ті роки ХХ століття він вказував: «Безсумнівно, що ці погляди забігають далеко вперед у порівнянні з нині діючим правом»¹⁵.

Нині міжнародне співтовариство як соціальний суб'єкт міжнародного права так само не володіє атрибутами держави, але воно як і держава володіє правом на мир і безпеку, яке в минулому почасти забезпечувалось за рахунок *jus ad bellum*.

В умовах насичення міжнародного простору протестністю і насильницькою конфліктністю потреба в (кримінальному) покаранні держав, що «завинили» та їх лідерів з претензіями на забезпечення міжнародної безпеки все частіше реалізується стихійно через формування коаліцій. Так, наприклад, відбувалося в Югославії, Афганістані, Іраку, Лівії, можливо – в Сирії і т.ін.

Інститут кримінальної відповідальності держави покликаний вивести цю небезпечну тенденцію із зони стихійності, перешкодити фактору права сили в міжнародних відносинах.

І в цьому сенсі цей інститут є особливо актуальним щодо значної кількості країн, у яких інтереси великого приватного бізнесу слабо сполучені з інтересами народів. Звідси посилюється важлива для кризового міжнародного співтовариства соціальна функція кримінальної відповідальності держави з її націленістю на усунення умов соціального конфлікту.

Таким чином кримінальна відповідальність держави передбачає конкретну і жорстку кримінально-процесуальну процедуру визначення об'єктів міжнародної кримінальної репресії та її подальшого застосування, орієнтуючись не тільки на злочинних посадових осіб, інститути та органи держави, але насамперед, на механізми їх трансформації у стан, що результат є злочинна поведінка держави в міжнародних взаємодіях. Ефективність такої процедури значною мірою забезпечується можливостями та інструментарієм міжнародної кримінології.

1. *Уголовное право УССР*. – К.: Вища школа, 1984. – С. 26. 2. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1998. – С. 20. 3. *Гроций Г.* О праве войны и мира / Гроций Г. – М., 1956. – С. 506. 4. *Оппенгейм Л.* Международное право / Оппенгейм Л.; [пер. с англ.]; под ред. С.Б. Крылова. – М.: Инстр. лит., 1948. – Т. 1. – Полут. 1. – С. 311. 5. *Крылов С.Б.* Международный Суд / Крылов С.Б. – М., 1958. – С. 92. 6. *Василенко В.А.* Ответственность государства за международные правонарушения / Василенко В.А. – К.: Вища школа, 1976. – С. 160. 7. *Лукашук И.И.* Право международной ответственности / Лукашук И.И. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 87-91. 8. *Антипенко В.Ф.* Международная криминология: опыт исследования терроризма: монографія / В.Ф. Антипенко. – О.: Феникс, 2011. – С. 200-216. 9. *Уголовное право УССР*. – К.: Вища школа, 1984. – С. 27. 10. *Тункин Г.И.* Теория международного права / Тункин Г.И. – М.: Зерцало, 2000. – С. 82, 91, 108. 11. *Phillimore R.* Commentaries upon International Law. – L., 1879. – Vol. I. – P. 5. 12. *Drost P.* The Crime of State. – Leyder, 1959. – Vol. I. – P. 293. 13. *Мартенс Ф.Ф.* Современное международное право цивилизованных народов: в 2-х т. / Мартенс Ф.Ф. – М.: Зерцало, 2008. – Т. 1. – С. 434. 14. *Anzilotti D.* Teoria generale della responsabilita dello stato nel diritto internazionale. – 1959. – P.96-97. 15. *Dumas.* De la responsibilite internationale des Etats. – 1930. – P. 11.